

Черкашин С. В.,

аспірант кафедри цивільного права № 1

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ПРО ЗМЕНШЕННЯ РОЗМІРУ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НА ПРИКЛАДІ НЕУСТОЙКИ

ABOUT THE REDUCTION OF CIVIL LIABILITY IN THE CASE OF PENALTY

У статті розглядається питання про зменшення судом розміру неустойки як форми цивільно-правової відповідальності, що застосовується виключно в разі порушення боржником договірних зобов'язань. Увагу приділено як дослідженню соціально-економічних та практичних аспектів проблеми, так і наслідкам у сучасній практичній діяльності. Дослідження ґрунтується на історичному аналізі основних положень Проекту Цивільного уложення 1914 року, ЦК УРСР 1922 року, ЦК УРСР 1963 року та ЦК України 2003 року. На підставі цього встановлені закономірності функціонування судового обмеження розміру неустойки, а також успадкування законодавчими актами найбільш характерних норм, ураховуючи закономірності судової практики, на прикладі рішень, розміщених в Єдиному реєстрі судових рішень України за 2017–2018 роки. Окрема увага приділена роз'ясненням вищих судових інстанцій відносно зменшення неустойки в судовому порядку. На підставі зіставлення законодавчих положень та роз'яснень вищих судових інстанцій встановлено історичні підвалини проблем застосування положень ч. 3 ст. 551 Цивільного Кодексу України, зокрема те, що суди суттєво знижують розмір неустойки майже у всіх випадках, не аргументуючи таку дію належним чином. Така практика підриває договірну дисципліну суб'єктів підприємницької діяльності та викривлює закладені в Цивільному Кодексі України засади цивільно-правової відповідальності. З аналізу наукової літератури та судової практики вбачається, що причиною існування цієї проблеми є положення про те, що зниження розміру неустойки здійснюється, якщо її розмір значно перевищує заподіяні збитки. Зроблено висновок про те, що судове обмеження неустойки має бути крайнім важелем впливу, а не загальним правилом. Саме таке позиціонування мір відповідальності є основою договірної дисципліни, інакше фактично нівелюється право учасників установити саме той розмір відповідальності, який би змусив докласти зусиль, щоб належно виконати зобов'язання. Автором пропонується вдосконалити положення ч. 3 ст. 551 Цивільного Кодексу України шляхом встановлення виключності та пропорційності зменшення неустойки судом.

Ключові слова: неустойка, штраф, зменшення розміру неустойки, судове обмеження.

The article deals with the peculiarities of the historical formation of provisions on the possibility of reducing the amount of the penalty by court. Attention is paid to both the study of the socio-economic aspects of the problem and the consequences of modern practice. The study is based on a historical analysis of the main provisions of the Civil Code Draft (1914), the Civil Code of the Ukrainian SSR (1922), Civil Code of the Ukrainian SSR (1963), and Civil Code of Ukraine (2003). On this basis, regularities of the functioning of judicial restriction of the amount of the penalty, as well as inheritance by legislative acts of the most characteristic rules were established. Considering the regularities of the case law for 2017–2018, placed in the Unified Register of Judgments of Ukraine. Particular attention is paid to the clarification of the higher courts of law regarding the reduction of a penalty in court. Based on the comparison of legal provisions and clarifications of higher courts, was found the historical origins of the problem of application of the provisions of Part 3 of Art. 551 of the Civil Code of Ukraine. In particular, the courts substantially reduce the amount of the penalty in almost all cases without substantiating such action. This practice undermines contractual discipline and distorts the principles of liability laid down in the Civil Code of Ukraine. The analysis of the scientific literature and the case law shows that the reason for this problem is the fact that the reduction of the amount of the penalty is carried out if its size significantly exceeds the damage caused. Such positioning of liability measures is the basis of contractual discipline; otherwise the right of participants to set exactly the amount of responsibility that would make an effort to fulfill the obligation properly is nullified. In the current socio-economic context, the need to apply a judicial restriction on penalties is overwhelmingly lacking. The author proposes to improve the provisions of Part 3 of Art. 551 of the Civil Code of Ukraine by establishing the exclusivity and proportionality of the court's reduction of the penalty.

Key word: penalty, reduction of the penalty by court, judicial restriction.

Юридичний термін «неустойка» нерозривно пов'язаний із порушенням боржником прийнятого на себе зобов'язання, а також вказує на його основний характер – правовий наслідок такого порушення. Чинне законодавство передбачає, що розмір неустойки може встановлюватися договором або законом. Відповідно, розмір договірної неустойки, її співвідношення зі збитками встановлюється домовленістю сторін. Законна ж неустойка, навпаки, визначається Цивільним кодексом (далі – ЦК) України [1] і застосовується незалежно від домовленості сторін стосовно неї. Закон передбачив можливість зменшення розміру неустойки, яке має виконувати роль запобіжника, як виключення із загального правила.

Мета статті – дослідити особливості положень про зменшення розміру неустойки в цивільних кодексах, що діяли на території України.

Ураховуючи, що неустойка є формою відповідальності, яка настає за порушення договору [2, с. 20–21], їй притаманні всі риси цивільно-правової відповідальності, а саме:

- 1) майновий характер (ЦК України визначає неустойку як грошову суму або іншу майнову цінність, яка передається кредитору боржником);
- 2) надходження суми стягненої (сплаченої) неустойки на користь особи, право якої порушено (на користь кредитора);
- 3) можливість бути передбаченою домовленістю сторін (кредитора і боржника);
- 4) залежність застосування до боржника неустойки від розсуду кредитора;
- 5) компенсаційний характер; можливість виконання обов'язку сплатити неустойку правопорушником [3, с. 560].

Передусім хотілось би звернути увагу на те, що розмір неустойки як форми цивільно-правової відповідальності може самостійно встановлюватися сторонами договору на випадок можливого порушення останнього, при цьому право сторін встановлювати будь-який розмір неустойки може призводити до надмірного її завищення. Якщо договірна практика йде нормальним шляхом, а держава є економічно стабільною, то зловживання правом встановлювати розмір неустойки майже відсутнє. Значні «сплески» розміру неустойки (до 1000% від суми договору або прогресивний зріст розміру неустойки за кожен день прострочення) характерні для нестабільної економіки та падіння курсу національної валюти.

Науці та практиці цивільного права відомі два основні способи обмеження надмірно великого розміру неустойки: нормативний та судовий. Ці два способи давно відомі вітчизняному законодавству та набули свого подальшого розвитку в сучасний період України. Нормативний спосіб обмеження розміру неустойки існував в усі часи, хоча, як вірно підкреслюють деякі науковці, ніколи не набував широкого поширення [5]. Нормативний спосіб, відповідно, передбачає встановлення граничної межі розміру неустойки в нормативних актах.

Судовий спосіб являє собою зменшення неустойки за рішенням суду. У цивільному кодексі, який передбачає свободу договору, судове обмеження вступає в логічне протиріччя з його базовими принципами. На нашу думку, наявне внутрішнє протиріччя, коли існує можливість сторін повністю встановити зобов'язання на свій розсуд і одночасно право суду втручатися у таку домовленість. Така ситуація є парадоксальною, вбачається, необхідно або визнати беззастережну можливість сторін *consensus facit ius*, тобто встановлювати для себе умови на власний розсуд, або вказати в законі, що це право може бути реалізовано тільки в тих випадках, які прямо передбачені законом.

Вперше на доктринальному рівні питання про роль та необхідність обмеження розміру неустойки піднімалося під час розроблення Проекту Цивільного Уложення 1913 року. Проект містив положення, аналогічні положенням ч. 3 ст. 551 ЦК України 2003 року. А саме: «Якщо в договорі встановлена неустойка в очевидно перебільшеному розмірі, або якщо вона представляється надмірною, зважаючи на невиконання боржником зобов'язання лише в незначній частині, то суд може, на прохання боржника, зменшити розмір неустойки, але зобов'язаний при цьому взяти до уваги не тільки майнові, але й інші справедливі інтереси кредитора» [6]. З цього випливає, що, по-перше, відсутній зв'язок між розміром неустойки та збитками, по-друге, стаття передбачає, що суд самостійно встановить суттєві обставини та вирішить питання про необхідність зменшення розміру неустойки.

Редакційна комісія висловила позицію, що судове обмеження неустойки відповідає загальноєвропейським положенням цивільного законодавства (станом на початок ХХ століття). Зокрема, аналогічні

норми містилися в Австрійському цивільному уложенні (ст. 1336) та Французькому цивільному кодексі (ст. 1231). Враховуючи неоднаковість договірної практики в питанні визначення розміру неустойки, Комісія вважає неможливим та «необґрунтованим свавіллям законодавця» встановлення її розміру нормативно. Однак визнання необмеженості договірної свободи буде шляхом до можливої недобросовісної поведінки з боку кредитора. Через це законодавець дозволяє оспорювати розмір неустойки, якщо він непропорційно перевищує забезпечуваний нею інтерес. Розробники Проекту вважали, що недоречно встановлювати певний алгоритм зниження розміру неустойки. Тим самим ідея, яка закладена у кодекс, передбачала цілковите вирішення цього питання судом, який має справедливо та уважно дослідити договірні відносини й вирішити, чи потребує боржник захисту.

Окрему увагу розробниками проекту було приділено питанню стягнення значного розміру неустойки в разі часткового виконання зобов'язання боржником. На думку Комісії, боржник у подібних ситуаціях однозначно потребував захисту, оскільки за таких умов розмір імовірних збитків не може перевищувати розмір неустойки. Незважаючи на це, у фінальну версію Проекту ця норма не потрапила. Замість цього розробники роз'яснили, що суд може, зважаючи на обставини справи, зменшити розмір неустойки. Однак він не зобов'язаний робити це в кожному випадку часткового невиконання зобов'язання.

Незважаючи на те, що в цілому Проект Цивільного Уложення можна визнати вдалим та прогресивним для свого часу, він не був уведений у дію до Жовтневої революції 1917 року. Після цих подій новою владою провадилася політика Воєнного комунізму, яка не сприяла розвитку цивільного обороту. Відновлення приватно-правових відносин, функціонування економіки держави належним чином [7] пов'язано з етапом Нової Економічної Політики (НЕП), який потребував нового законодавства, насамперед цивільного. Незважаючи на досить лаконічний зміст положень нового Цивільного кодексу УРСР 1922 року, він містив важливі норми, що частково ґрунтувалися на дореволюційному цивільному законодавстві.

Нестабільне економічне становище підштовхувало сторони договірних відносин до встановлення надвеликих розмірів неустойки з метою забезпечення інтересів кредиторів. Ураховуючи економічні реалії того часу, законодавець у статті 142 ЦК УРСР 1992 р. встановлював: «Якщо розмір неустойки, що підлягає сплаті, є надмірно великим порівняно з дійсними збитками кредитора, суд має право, на прохання боржника, зменшити неустойку». Це положення є близьким до того, що міститься у ч. 3 ст. 551 ЦК України 2003 року: «Розмір неустойки може бути зменшений за рішенням суду, якщо він значно перевищує розмір збитків, та за наявності інших обставин, які мають істотне значення».

Відповідно до ЦК України 2003 року перелік обставин, які мають істотне значення, встановлюють-

ся судом у кожному конкретному випадку [3, с. 556]. Отже, по-перше, така зміна може відбуватися лише за рішенням суду, по-друге, лише в бік її зменшення, по-третє, визначається тільки нижня межа для зменшення неустойки – розмір заповідяних кредиторських збитків. Норма закону не містить положення, яке б надавало суду право на повну відмову в задоволенні вимог про стягнення неустойки з посиленням на ч. 3 ст. 551 ЦК України.

Водночас ч. 2 ст. 142 ЦК УРСР 1922 року встановлює відкритий перелік обставин, які суд має враховувати під час вирішення питання про зменшення розміру неустойки: «1) ступінь виконання боржником зобов'язання; 2) майновий стан сторін; 3) інші поважні обставини, які стосуються інтересів кредитора». Зазначені обставини майже без змін були перенесені законодавцем у ЦК УРСР 1963 року, а саме до статті 205 ЦК. Вважаємо, що оскільки перелік обставин для зменшення судом неустойки був сформований законодавцем у ЦК УРСР 1922 року для конкретних соціально-економічних умов, які існували майже сто років тому, механічне його перенесення до сучасного українського законодавства є навряд чи доречним. Однак чинне цивільне законодавство, зокрема положення ст. 233 ГК України, дублюють ч. 2 ст. 142 ЦК УРСР 1922, а роз'яснення вищих судових інстанцій підтверджують правильність їх застосування. Так, у Постанові Пленуму Верховного Суду України № 5 від 30.03.2012 року було визначено такі істотні обставини для застосування ст. 551 ЦК України: ступінь виконання зобов'язання боржником; майновий стан сторін, які беруть участь у зобов'язанні; не лише майнові, але й інші інтереси сторін, що заслуговують на увагу (наприклад, відсутність негативних наслідків для позивача через прострочення виконання зобов'язання). Підтримуючи цю позицію, Пленум Вищого Господарського Суду України, вирішуючи питання про зменшення неустойки, в Постанові № 14 від 17.12.2013 р. звертає увагу на той перелік обставин, який наведений у ст. 233 ГК України, який береться до уваги у випадку зменшення неустойки, зокрема: ступінь виконання зобов'язання боржником, майновий стан сторін, які беруть участь у зобов'язанні, майнові та інші інтереси сторін, які заслуговують на увагу.

На нашу думку, застосування в сучасній практиці договірних відносин норм, які були розраховані на регулювання економіки двадцятих років 19 століття, є неприпустимим. Необхідно врахувати, що на той час існували надвисокі розміри неустойки. З огляду на гіперінфляцію, яка знецінювала розмір штрафу в довгострокових договорах, сторони встановлювали такий його розмір, який би йшов попереду інфляції. Для того щоб стабілізувати цивільний оборот, законодавцем і було встановлено такий запобіжник, який би дозволяв судам підмінювати законодавця та «в ручному» режимі редагувати договори, приводити розмір відповідальності боржника за порушення договору до «нормального» порівняно зі значно завищеним – встановленим на вимогу кредитора. З урахуванням вищесказаного, сьогодні українсько-

му законодавцю необхідно переглянути обставини, які можуть бути підставою для зменшення розміру неустойки судом.

Практика по застосуванню судами ч. 3 статті 551 ЦК України 2003 року свідчить про те, що в переважній більшості рішень відсутнє з'ясування та обґрунтування доцільності/необхідності зменшення розміру неустойки, виходячи з обставин справи. Єдиний реєстр судових рішень у період з 2017 до 2018 року дозволяє побачити, що переважна більшість суддів задовольняє прохання боржника зменшити розмір неустойки. Так, на шістьдесят рішень відмовлено в такому зменшенні було тільки у двох або чотирьох справах, залежно від області [18]. Досить поширеною є практика, коли в рішенні цитується норма ЦК України та робиться висновок про зменшення розміру неустойки, який не підкріплений тлумаченням норми на основі обставин справи: «За рішенням суду може бути зменшений розмір неустойки, якщо він значно перевищує розмір збитків, та за наявності інших обставин, які мають істотне значення, що передбачено ч. 3 ст. 551 ЦК України. З урахуванням викладеного, суд вважає за можливе зменшити розмір пені до **1000 грн.** (проти **3150,00 грн.**, за розрахунками позивача) та стягнути з відповідача заборгованість за кредитним договором в сумі 50 223,05 грн» [19]. Іноді суди роблять посилання на загальні принципи цивільного законодавства, які не мають прямого відношення до характеру спору: «Отже, частина 3 статті 551 ЦК України, з урахуванням положень статті 3 ЦК України щодо загальних засад цивільного законодавства та частини 4 статті 10 ЦПК України щодо обов'язку суду сприяти сторонам у здійсненні їхніх прав, дає право суду зменшити розмір неустойки за умови, що він значно перевищує розмір збитків» [20; 21]. У деяких випадках суд визнає істотними такі обставини, про які взагалі не згадується ні в юридичній літературі, ні в роз'ясненнях вищих судів: «Судом було враховано, що пеня перевищує розмір заборгованості, разом із тим судова колегія вважає можливим зменшити розмір пені, стягненої судом першої інстанції з урахуванням стану здоров'я відповідача, який є пенсіонером, переніс операції, в тому числі на серці, не ухилився від виконання зобов'язань за кредитним договором, а лише, як він зазначив, у зв'язку із суттєвим збільшенням курсу долара не зміг вчасно сплатити кредитні кошти» [22].

Також звертає на себе увагу той факт, що судді, як правило, суттєво зменшуючи розмір неустойки, стягнутий з боржника, додатково не обґрунтовують свою позицію з цього питання. Так, у рішенні суду по справі лише зазначено, що: «За положеннями вказаної норми суд може зменшити розмір неустойки (штрафу, пені), що підлягає стягненню, враховуючи при цьому, зокрема, занадто високий її розмір, порівняно зі збитками споживача, ступінь виконання зобов'язання, майновий стан сторін, їхні майнові та інші інтереси, що заслуговують на увагу. При цьому зменшення розміру неустойки – це право суду. Суд може прийняти рішення про зменшення розміру

неустойки як за власною ініціативою, так і за клопотанням відповідача. У зв'язку з цим суд зменшує розмір пені за несвоєчасність виконання зобов'язань за договором з 3700 грн до суми заборгованості за кредитом 420 грн» [23].

Таким чином, положення ч. 3 статті 551 ЦК України 2003 року щодо можливості суду зменшувати розмір неустойки потребують коригування. Судове обмеження неустойки має бути крайнім важелем впливу, а не загальним правилом. Вважаємо, що за сучасних суспільно-економічних умов необхідність у застосуванні судового обмеження неустойки у переважній більшості випадків відсутня. Чинне цивільне законодавство передбачає право учасників договірних відносин встановлювати саме той розмір неустойки, щодо якого сторони досягли консенсусу. Встановлена неустойка має стимулювати боржника

до належного виконання зобов'язання можливістю її стягнення у разі порушення договору саме у визначеному сторонами розмірі. Для того щоб подолати проблему безпідставного зменшення судами розміру неустойки, встановленого сторонами договору, необхідно в законі закріпити положення про те, що стягнення неустойки є фіксованою санкцією і не може бути змінено судом, або деталізувати положення ЦК, які надають таке право суду. Зокрема, передбачити право суду на зменшення розміру неустойки виключно у виняткових випадках, які мають бути наслідком обставин, нехарактерних для нормального процесу виконання сторонами договірних відносин. Безпідставне зменшення судами розміру неустойки ставить під сумнів виконання останньою стимулюючої та захисної функцій як основних функцій цивільно-правової відповідальності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний кодекс України від 31.03.2019. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n2792> (дата звернення: 23.07.2019).
2. Пучковська І.Й. Теоретичні проблеми забезпечення зобов'язань : автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук. Харків, 2018. 42 с.
3. Договірне право України. Загальна частина : навч. посіб. / Т.В. Бондар та ін. ; за ред. О.В. Дзери. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 891 с.
4. Рішення Конституційного Суду України від 11 липня 2013 № 7-пн/2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-13> (дата звернення: 13.09.2019).
5. Отраднава О.О. Деякі проблеми неустойки в цивільному праві. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. Науковий часопис*. Хмельниц. ін-т регіон. упр. та права, 2002. № 2. С. 138–141.
6. Гражданское уложение. Проект Высочайше учрежденной Редакционной Комиссии по составлению Гражданского Уложения с объяснениями, извлеченными из трудов Редакционной Комиссии по составлению Гражданского Уложения : в 2 т. / под ред. И. М. Тютрюмова. Санкт-Петербург : Тип. Санкт-Петербург. т-ва печат. и издат. дела «Труд», 1910. Т. 2. 1215 с.
7. Григоренко Д.А. Законодавче регулювання торгівлі в Україні за часів НЕП : дис. ... к-та. юрид. наук. Харків, 2016. С. 84–100.
8. Цивільний і Господарський кодекси: 2004-2014 р. : монографія / І.В. Спасибо-Фатєєва та ін. ; за заг. ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : Право, 2014. С. 166.
9. Мілаш В.С. Господарське право: Курс лекцій : у 2 ч. Харків : Право, 2008. Ч. 1. С. 387.
10. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга первая: Общие положения. Москва : «Статут», 1999. С. 667.
11. Цивільне право : підручник : у 2 т. / В.І. Борисова та ін. ; за заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Харків : Право, 2012. Т. 2. 815 с.
12. Малєин М.Н. Имущественная ответственность в хозяйственных отношениях. Москва : Наука, 1968. 208 с.
13. Цюра В. Проблемні аспекти класифікації неустойки, її оціночні і штрафні властивості. *Підприємство, господарство і право*. 2010. № 6.
14. Граве К.А. Договорная неустойка в советском праве. Москва : Гос. изд-во юрид. лит., 1950. С. 15.
15. Райхер В.К. Правовые вопросы договорной дисциплины в СССР. Ленинград, 1958. 266 с.
16. Пучковська І.Й. Теоретичні проблеми забезпечення зобов'язань : монографія. Харків : Право, 2017. С. 154.
17. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців) : у 12 т. / гол. ред. І.В. Спасибо-Фатєєва. Харків : ФО-П Лисяк Л.С., 2012. Т. 7. С. 205.
18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/> (дата звернення: 13.09.2019).
19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/67458627> (дата звернення: 13.09.2019).
20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/64216639> (дата звернення: 13.09.2019).
21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/66401400> (дата звернення: 13.09.2019).
22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/67784937> (дата звернення: 13.09.2019).
23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/70067360> (дата звернення: 13.09.2019).